

ГРИНЧАК Маргарита Олексіївна

УДК 94(477) «17/19»

ПРОМИСЛОВА БУРЖУАЗІЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЇЇ СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИХ ВИМОГ У II ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ.

07.00.01 - Історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпропетровськ – 2008

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії та політичної теорії Національного гірничого університету Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: кандидат історичних наук, професор
Пушкін Віктор Юхимович,
Національний гірничий університет,
завідувач кафедри історії та політичної теорії

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Довжук Ігор Володимирович,
Східноукраїнський національний університет імені
Володимира Даля,
завідувач кафедри архівознавства

кандидат історичних наук, доцент
Мирончук В'ячеслав Дмитрович,
Дніпропетровський національний університет,
доцент кафедри російської історії

Захист відбудеться « 18 » червня 2008 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 у Дніпропетровському національному університеті за адресою: 49027, м. Дніпропетровськ, пл. Т. Шевченка, 1, Палац студентів, ауд. 30.

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці Дніпропетровського національного університету за адресою: 49050, м. Дніпропетровськ, вул. Казакова, 8.

Автореферат розісланий « 15 » травня 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

Кривий І. О.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У Російській імперії другої половини XIX – початку XX століть відбувався перехід до капіталістичних форм господарювання. Бурхливий розвиток промисловості південноукраїнських губерній пореформеного періоду супроводжувався швидкими темпами формування і становлення нової верстви капіталістичного суспільства – великої промислової буржуазії. Використання дореволюційного досвіду в сучасних умовах переходу до ринкової економіки важливе з огляду на те, що вивчення історичних особистостей підприємців, їхньої діяльності в економічній, політичній та соціальній сферах необхідне для виокремлення найефективніших форм та методів діяльності представників сучасного ділового світу.

Безумовно важливим є аналіз виробничої діяльності, а також національних, соціально-психологічних, сімейних, релігійних рис окремих груп і конкретних представників великої буржуазії, які очолювали акціонерні товариства, монополістичні об'єднання та підприємницькі організації.

Сьогодні становлення нового класу підприємців також значною мірою пов'язане з взаємодією з державою. Не випадково у спробах пояснити проблеми сьогодення, передбачити шляхи подальшого розвитку нашої країни, її економіки, знайти найприйнятніші методи забезпечення динамічного економічного розвитку представники різних соціальних і професійних груп апелюють до подій минулого, заново переосмислюючи досвід взаємодії держави й підприємців, як економічно найактивнішої частини населення. Традиції взаємодії державної влади із представниками підприємницького стану цікаві й повчальні. Досвід регулювання торгово-промислового життя Російської імперії, організаційно-правові форми приватного підприємництва, негативні й позитивні аспекти їхнього розвитку привертають увагу дослідників і широкої громадськості, вимагають комплексних досліджень, у процесі яких важливо відібрати все позитивне й життєздатне для формування нового цивілізованого підприємництва.

Історія розвитку та діяльності великої промислової буржуазії Російської імперії, її взаємодії з органами державної влади й управління вимагає свого вивчення й осмислення через те, що сьогодні розв'язується ряд подібних завдань. Зокрема, для сучасної держави є актуальними питання виходу з економічної кризи, розробки моделей включення країни у світовий ринок, ефективного залучення іноземних капіталів тощо. Таким чином, специфіка економічного розвитку на сучасному етапі робить актуальним звернення до досвіду взаємодії держави й промислової буржуазії на початковому етапі індустріальної модернізації у Російській імперії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проводиться згідно з науковою програмою у межах держбюджетної планової теми «Проблеми соціально-економічного та культурного розвитку Наддніпрянщини нової та новітньої доби» (0101U006350), яка виконується колективом кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету.

Об'єктом дослідження є процес соціально-економічного розвитку Південної України, пореформеної модернізації II половини XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження є велика промислова буржуазія Півдня України як одна із провідних соціальних сил суспільства другої половини XIX – початку XX століття та еволюція її соціально-економічних вимог.

Метою є дослідження процесу формування великої промислової буржуазії Півдня України, аналіз трансформації становища цієї верстви у суспільстві та простеження змін в економічних і суспільно-політичних вимогах промисловців у пореформену добу та на початку XX сторіччя.

Відповідно до цієї мети дисертант ставить перед собою такі завдання:

– виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу дослідження, з'ясувати загальний рівень її розробки, у тому числі типо-видовий склад джерел;

– дослідити економічний розвиток Півдня України другої половини XIX – початку XX сторіччя, показати роль, яку цей регіон відігравав у формуванні економічних відносин усієї країни;

– встановити соціальні та національні джерела формування буржуазії Півдня України, виявити загальні тенденції цього процесу;

– визначити роль іноземного капіталу у промисловості південного регіону;

– висвітлити діяльність представницьких організацій промислової буржуазії Півдня;

– створити соціальний портрет великого промисловця південноукраїнських губерній;

– проаналізувати взаємодію промисловців регіону з органами державної влади та ставлення до стану підприємців у суспільстві;

– висвітлити соціально-економічні вимоги південної буржуазії у другій половині XIX – на початку XX сторіччя;

– визначити та інтерпретувати характер суспільно-політичних вимог буржуазії.

Хронологічні межі роботи охоплюють другу половину XIX – початок XX сторіччя – період насичений значними історичними подіями та важливими соціально-економічними процесами. 1861 рік – скасування кріпосного права, результатом якого став перехід економіки регіону на ринковий шлях розвитку. 1917 рік – період глобальних соціально-економічних перетворень, що знаменували собою закінчення капіталістичного розвитку країни на той час.

Географічні межі дисертаційної роботи охоплюють Південь України. До Південної України історична наука відносить землі, які входили до складу Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній. Обрання південноукраїнського регіону обумовлюється тим, що тут склалися унікальні економічні можливості. На багатій мінеральними ресурсами території було зосереджено величезний промисловий потенціал, паливно-енергетичні потужності і значні людські ресурси, а з середини XIX ст. розпочався бурхливий розвиток промисловості та становлення нової промислової еліти.

Методологічною базою цього дисертаційного дослідження є принципи історизму, достовірності, об'єктивності, системності та всебічності. У роботі використано загальнонаукові (аналізу та синтезу, індукції та дедукції, історичний, логічний, системно-структурний, моделювання), загальноісторичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний) та спеціально-історичні (хронологічний, проблемно-хронологічний, періодизації) методи.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній на підставі історіографічної спадщини, широкого кола джерел вперше здійснено комплексний аналіз верстви промислової буржуазії Півдня (її походження, розвиток, місце і роль у суспільстві); у рамках спеціального дослідження детально охарактеризовано соціальні та національні джерела формування місцевої промислової еліти. Також вперше представлено соціальний портрет промисловця Півдня України. До наукового обігу введені важливі архівні джерела.

Практичне значення дисертації полягає в можливості використання її матеріалів для подальшого наукового дослідження історії формування промислової буржуазії України; розробці вузівських курсів лекцій, програм і навчально-методичного забезпечення спецкурсів та семінарів з соціальної та економічної історії України, краєзнавчих навчальних проєктів. На основі нагромадженого у минулому досвіду можливе покращення державної політики у галузі підприємництва, залучення сучасних підприємців до розв'язання актуальних проблем економічного та соціального розвитку держави та її регіонів.

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що нею самостійно розглянуто різноманітні думки, викладені в наукових публікаціях з історії великої промислової буржуазії Півдня України, узагальнивши їх під критичним кутом зору, сформулювавши власне розуміння проблеми. Особиста участь здобувача виявляється в системному (комплексному) аналізі найважливіших проблем, що стосуються формування та діяльності верстви промислової буржуазії південноукраїнських губерній, персоніфікації великих підприємців зазначеного регіону у кінці XIX – на початку XX сторіччя.

Представлена дисертація є самостійним науковим дослідженням. Висновки, сформульовані в дисертації, ґрунтуються на матеріалах, зібраних і проаналізованих дисертантом особисто.

Апробація результатів дослідження: наукова робота пройшла апробацію на регіональних краєзнавчих конференціях, зокрема, на 1-ій Регіональній краєзнавчій конференції «Дослідники Придніпровського краю» (Дніпропетровськ, 29 березня 2002 р.), на наукових читаннях «Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство)», присвячених 60-річному ювілею професора Г.К.Швидько (6 травня 2004 р.), на 6-й регіональній краєзнавчій конференції «Меценати та їх роль в розвитку науки, освіти і культури Придніпров'я» (Дніпропетровськ, 29 березня 2007 р.).

Структура роботи зумовлена метою і завданнями наукового дослідження. Дисертація складається з вступу, трьох розділів (дванадцяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (всього 451 позиція), додатків. Загальний обсяг дисертації – 248 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовується вибір теми дослідження, її актуальність, зазначено про її зв'язок з науковими програмами. Відповідно до теми дослідження сформульовані мета і завдання дисертаційної роботи, визначено об'єкт, предмет, хронологічні та географічні межі, методологію та методи дослідження. У вступі також розкриваються наукова новизна та практичне значення отриманих результатів, подані відомості про особистий внесок здобувача, а також зазначена апробація результатів роботи.

У першому розділі – **«Стан наукової розробки проблеми, її джерельна база та методологія дослідження»** – проаналізовано стан наукової розробки теми, охарактеризовано її джерельну базу, окреслено головні методи дослідження.

У підрозділі 1.1 – **«Історіографія проблеми»** – аналізуються дослідження з історії промислової буржуазії Півдня України, виділяються декілька періодів. І етап – 60-ті роки XIX ст. – до початку 20-х років XX ст. У цей період література носить або довідково-практичний характер, або автори намагаються передбачити майбутнє південного регіону (переважним чином ці прогнози оптимістичні). Розробка окремих аспектів теми розпочалася ще наприкінці 60-х – початку 70-х рр. XIX ст. Зазначений період характеризується тим, що автори багатьох опублікованих робіт були безпосередніми учасниками у промисловій розробці регіону. З'являються перші біографічні етюди, що стосувалися персоналій місцевої буржуазії. Цікавими для дослідження становлення промислової буржуазії Півдня України є праці В.Іславина¹, С.Подолінського², С.Ан-ського³. Наприкінці цього етапу, окрім суто економічних, розпочинаються дослідження суспільно-політичних аспектів політики великої промислової буржуазії, історії організацій великих промисловців, їх стосунків з урядом, становище буржуазії у суспільстві Російської імперії. Серед подібних робіт – праці Є.Рагозіна⁴, Б.Брандта⁵, П.Фоміна⁶, А.Гушки⁷.

¹ Іславин В.А. Очерк каменноугольной и железодобывающей промышленности Донецкого края. – СПб.: тип. и хромолит. А.Траншеля, 1875. – 59 с.

² Подолінський С. А. Ремесла і фабрики в Україні // Подолінський С. Вибрані твори / Упоряд. Р.Сербін. – Монреаль: Українське історичне т-во, 1990. – 208 с.

³ Ан-ський С. Очерк каменноугольной промышленности на юге России // «Русское богатство». – 1882.– №1-2.– С.30-36.

⁴ Рагозин Е.И. Железо и уголь на Юге России. – СПб.: тип.И.Гольдберга, 1895. – 170 с.

В цілому у літературі початкового етапу однією з найпоширеніших стала робітнича проблематика. У студіях дослідників капіталізму в Російській імперії початку ХХ ст. зосереджена увага на вивченні процесу монополізації промисловості, її організаційно-управлінських форм та участі іноземного капіталу. Загалом література початкового етапу носить прикладну спрямованість, серед інших її характерних рис виділяємо оперативність написання робіт (автори є безпосередніми свідками та учасниками цих процесів), обмеженість джерел, специфічний склад авторів, багато з яких були гірничими інженерами. Все це обмежує можливості наукового аналізу індустріального розвитку регіону. Проте в цих роботах містяться цінні відомості про економічне становище регіону, технічний рівень тогочасного виробництва, деякі статистичні дані та дана оцінка ймовірних перспектив розвитку промисловості на Півдні України. Для вивчення ж безпосередньо проблем становлення та розвитку буржуазії, особливо важливим є те, що дослідники намагалися дати оцінку соціальному складу буржуазії, характеристику її окремим особистостям.

Другий період припадає на радянський час історії держави. Він характеризується висвітленням історичних подій через призму марксистської ідеології. Радянські історики обумовлюють капіталістичний розвиток дією об'єктивних факторів. Головний результат утвердження капіталізму вони бачать у формуванні робітничого класу й розгортанні революційної боротьби. У такому контексті буржуазії приділяється лише місце соціального антагоніста пролетаріату, що жодним чином не сприяє її об'єктивній оцінці. Протягом 20-х років ХХ ст. продовжують друкватися студії дослідників, які вивчали історію промисловості в цілому, та, зокрема, питання історії буржуазії у дореволюційну добу. Це роботи як російських авторів – П.Берліна⁸, Є.Черменського⁹, так і українських – М.Слабченка¹⁰, О.Оглобліна¹¹, М.Яворського¹². У подальші роки досліджуються переважним чином економічні аспекти промислового розвитку регіону. Виходять фундаментальні роботи П.Лященка¹³, О.Нестеренка¹⁴, Г.Д.Бакулєва¹⁵, М.Я.Гефтера¹⁶, С.Г.Струміліна¹⁷, П.О.Хромова¹⁸, А.Л.Цукерника¹⁹, О.Г. Задери²⁰. Роботи дослідників сприяють введенню до наукового обігу нових джерел з проблем економічної історії регіону.

⁵ Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы в России. Metallургическая и каменноугольная промышленность // Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы их влияние на экономическое развитие страны. – Ч.П. – СПб.: Тип.В.Киршбаума, 1899. – 419 с.

⁶ Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. – Харьков: Тип. Б.Бенгис, 1915. – Т.1. История горной и горнозаводской промышленности Юга России со времени возникновения до восьмидесятых годов прошлого века. – 487с.

⁷ Гушка А.О. Представительные организации торгово-промышленного класса в России. Доклад, прочитанный на общем собрании Р.Т.О. в заседаниях 11 и 18 ноября 1911 г. – СПб.: типо-лит. Шредера, 1912. – 208 с.

⁸ Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. – М.: Книга. 1922. – 308 с.

⁹ Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. – М.: Политиздат, 1970. – 648 с.

¹⁰ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст. – Одеса: ДВУ, 1925–1927. – Т. 1-2. – 320 с., 278 с.

¹¹ Оглоблин О.П. Нариси з історії капіталізму на Україні. – К., 1931. – Вип.1. – 174 с.

¹² Яворський М.І. Україна в епоху капіталізму. – Харків.: Держ. видавництво України, 1924–1925. – Вип.1-3. – 309 с.

¹³ Лященко П.И. История народного хозяйства СССР.- М.: ОГИЗ, 1948. – 560 с.

¹⁴ Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 208 с.

¹⁵ Бакулєв Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М.: Госмолитиздат, 1955. – 672с.

¹⁶ Гефтер М.Я. Царизм и монополистический капитализм в металлургии Юга России до I Мировой войны // Исторические записки. – 1953. – №43. – С.78-96.

¹⁷ Струмилини С.Г. История чёрной металлургии в СССР. – М.: Академия наук СССР, 1954. – Т.1. – 534 с.

¹⁸ Хромов П.А. Экономическое развитие России в конце ХІХ – начале ХХ вв. – М.: Госполитиздат, 1950. – 386 с.

¹⁹ Цукерник А.Л. Синдикат «Продамет»: Историко-экономический очерк. 1902– июль 1914 г. – М.: Соцэкгиз, 1959. – 303 с.

²⁰ Задера А.Г. Иностранный капитал в тяжелой промышленности донна в конце ХІХ – начале ХХ века // Из истории Дона. – Ростов на дону, 1956. – С.136-157.

Наприкінці 60-тих років з'являються праці, в яких безпосередньо досліджується верства промислової буржуазії. До них відносяться роботи І.Гіндіна²¹, П.Волобуєва²², В.Бовикіна²³, Б.В. Ананьїча²⁴, В.Я. Лаверичева²⁵, П.Г.Риндзюньського²⁶, Л.Є.Шепелева²⁷, присвячені питанням розвитку промислової буржуазії Російської імперії, її взаємодії з державними установами, політиці стосовно робітничого класу. Спеціальні дослідження великої промислової буржуазії Півдня України з'являються наприкінці 70-х років і перш за все належать відомому українському вченому В. В. Крутікову²⁸. В його дослідженнях велика увага приділена формуванню буржуазії південноукраїнських губерній, її соціальному складу, історії з'їздів гірничопромисловців.

Значення радянського періоду в історіографії промислової буржуазії Півдня полягає в тому, що саме в цей період значно розширилася джерельна база і проблематика досліджень. Про це свідчить великий масив джерел, особливо статистичних даних, які використовували радянські історики. Окрім того, в зазначений період зроблені суттєві наукові доробки, особливо щодо відносин підприємців та робітників, підприємців та центральної влади.

Третій період (90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.) характеризується розширенням тематики наукових інтересів дослідників і зростанням уваги до торгово-промислової, суспільно-політичної та філантропічної діяльності підприємців. В цей час з'являються публікації узагальнюючого характеру, які висвітлюють історію підприємництва Російської імперії протягом усього існування країни (М.Боханов²⁹, Н.Боркіна³⁰, А.Балкіна та Л.Додонова³¹, та інші). В узагальнюючих працях з історії підприємництва Російської імперії вчені роблять висновок про слабкість російського буржуазного лібералізму, в якому вони вбачають одну з причин припинення капіталістичного розвитку країни. Багато новаторських положень міститься в працях російського історика, дослідника підприємницької верстви О.М.Боханова, який багато уваги приділив дослідженню окремих особистостей підприємців. Серед проблем, які вивчаються, найбільш розповсюдженими є взаємовідносини підприємців з владою наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (М.Баришніков³² та інші).

Українські дослідження останніх років стосуються переважно економічних та соціальних аспектів історії промислової буржуазії підросійської України. Економічний та соціальний історії Донбасу присвячені роботи М.Антоненка³³, І.Довжука³⁴, А.Міхненка³⁵. Наукове дослідження участі іноземних капіталів у металургійній та вугільній промисловості Донбасу і Придніпров'я в пореформену добу та на початку ХХ ст. робить О.Щербініна³⁶; індустріальний розвиток України та процес формування торгово-промислової буржуазії аналізуються в роботах Т.І.Лазанської³⁷. У

²¹ Гиндин И.Ф. Русская буржуазия в период капитализма, её развитие и особенности // История СССР. – 1963. – № 2-3. – С.57-80.

²² Волобуев П.В. Пролетариат и буржуазия России в 1917 г. – М.: Мысль, 1964. – 352 с.

²³ Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала в России. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1967. – 295с.

²⁴ Ананьич Б.В. Российский и международный капитал (1897-1914). – Л.: Наука, 1970. – 193 с.

²⁵ Лавёрычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861-1900гг. – М.: Мысль, 1974. – 252с.

²⁶ Рындинский П.Г. Утверждение капитализма в России. 1850-1880гг. – М.: Наука, 1978. – 294 с.

²⁷ Шепелев Л.Е. Крупная буржуазия в России. Конец XIX в. – 1914 г. М.: Наука, 1992. – 279 с.

²⁸ Крутиков В.В. Буржуазия Украины и экономическая политика царизма в пореформенный период. – Днепропетровск: Издательство ДГУ, 1992. – 172 с. та інші праці.

²⁹ Боханов А.Н. Деловая элита России 1914 г. – Москва: Институт российской истории РАН, 1994 г. – 273 с.

³⁰ Боркина Н.В., Першиков А.Н. История российского предпринимательства. – Томск: Изд-во ТПУ, 1999. – 387 с.

³¹ Баикина А. Додонова Л. Аристократы капитала: очерки истории российского предпринимательства и благотворительности. X-XX вв. – Тюмень: СОФТДизайн, 1994. – 350с.

³² Барышников М.Н. История делового мира России. – М.: АО 'Аспект-Пресс', 1994. – 224 с.

³³ Антоненко М.І. Заселення Донбасу: соціально-економічні та етнонаціональні аспекти (середина ХІХ – початок ХХ століття): Авт. дис. ... канд. істор. наук / Інститут соціології АН України. – К., 1994. – 173 с.

³⁴ Довжук І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2003. – 312 с.

³⁵ Міхненко А.М. Формування капіталістичної промисловості Донецького басейну (друга половина ХІХ ст.) // Вісник Донецького університету: Сер.:Б:Гуманітарні науки. – Донецьк. 2000. – Вип1. – С.177-183.

³⁶ Щербініна О.В. Іноземний капітал. – Донецьк: Донбас, 2000, – 256 с.

³⁷ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). – К.: Інститут історії України, 1999. – 282с.

грунтовних монографіях О.П.Ресента³⁸ та Ф.Г.Турченка³⁹ порушується питання формування української національної буржуазії, причому остання робота присвячена саме Півдню України. Серед дослідників з далекого зарубіжжя, які вивчали питання розвитку вітчизняної буржуазії, назвемо Д. Маккея⁴⁰, Т.Фрігута⁴¹, Р.Пайпса⁴², А.Рібера⁴³, Г.Куромію⁴⁴.

Історіографічний огляд свідчить про те, що в історії дослідження промислової буржуазії Півдня України вже розглянуті окремі питання її формування, взаємодії з владою та робітниками, діяльності представницьких організацій промисловців. Тому в нашій дисертаційній роботі зроблена спроба комплексного дослідження історії становлення, діяльності та становища у суспільстві південних промисловців, включаючи названі малодосліджені, а також зовсім недосліджені питання. Це завдання здійснюється на основі досягнень попередників у вивченні цієї теми, а також залученням до наукового аналізу законодавчих, справочинних джерел, та малодосліджених періодичних видань.

У підрозділі 1.2 – «Аналіз джерел» – подано характеристику джерел, використаних у процесі наукового дослідження. Джерельна база дисертаційної роботи представлена опублікованими та архівними джерелами.

У результаті пошукової роботи з метою розширення джерельної бази дисертантом виявлено значний масив неопублікованих архівних джерел, які зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області (ф.463, ф.11, ф.475), Центральному державному історичному архіві м. Києва (ф.313, ф. 442, ф.575, ф. 896, ф.1072, ф.1695, ф.1696, ф.2090, ф.2033, ф.2161), Державному архіві Харківської області (ф. 3, ф.19, ф.45, ф.487). За своїм походженням, видовими особливостями і змістом джерела з історії промислової буржуазії Півдня України поділяються на документальні (законодавчі акти, діловодні акти різних державних установ та підприємницьких організацій, статистичні матеріали, документи довідкового характеру) та наративні. Окрему групу джерел складають періодичні видання.

З метою отримання з них максимальної інформації документальні джерела систематизовані таким чином:

1. Законодавчі та нормативні акти: до цієї групи входять матеріали гірничого та акціонерного законодавства, нормативні документи з'їздів (положення та статuti). Законодавчі акти важливі з точки зору створення загальної характеристики ринкових умов періоду капіталістичної модернізації, уявлень про політику царського уряду стосовно підприємців та їх колективних установ і організацій, у роботі яких брали активну участь представники ділових кіл регіону. Серед подібних актів особливо важливі – Положення від 8 січня 1863 року «Про збір за право торгівлі та інших видів промислів», Положення від 9 лютого 1865 р. «Про мито за право торгівлі та інші промисли», «Додаткові правила про приписаних до приватних гірничих заводів людях» від 19 лютого 1861 р., Закон про страхування робітників від 2 червня 1903 р., Статут про промислову працю з правилами та поясненнями 1915 р. тощо.

2. Справочинна документація державних установ. Це документація виробничої діяльності промислових підприємств: статuti, звіти, баланси акціонерних компаній, протоколи загальних зборів акціонерів, програми гірничопромислових з'їздів, списки учасників з короткими характеристиками, протоколи, стенограми з'їздів. Значний інтерес для дослідження різних аспектів діяльності промисловців мають друковані матеріали з'їздів гірничопромисловців Півдня

³⁸ Ресент О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України. – Київ, 2003. – 340 с.

³⁹ Турченко Ф., Турченко Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція. – К.: «Генеза», 2003. – 304 с.

⁴⁰ Маккей Дж. Развитие экономики и региональное предпринимательство в последний период Российской империи // Реформы или революция? Россия 1861-1917 гг.: Материалы международного colloquiuma историков «Рабочий класс и революционная ситуация в России в начале XX в. (Ленинград, июнь 1990 г.). – СПб.: Наука, 1992. – С.210- 235.

⁴¹ Фригут Т. Иностранные капиталовложения в индустриализацию России: Джон Юз и Новороссийское общество // Новые страницы в истории Донбасса: Кн.1.– Донецк, 1992. – С.65-76.

⁴² Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М.: Независимая газета, 1993. – 421 с.

⁴³ Rieber A. Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia. Chapel Hill, 1982. P.23–371.

⁴⁴ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Україно-російське прикордоння, 1870-1990-і роки. / Пер. з англ. Г.Кьорян, В.Агеев. — К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2002. — 510 с.

Росії, що почали видаватися у 1874 р. і виходили щорічно до 1917 р. включно. Матеріали з'їздів відбивали безпосередній хід найважливіших економічних процесів (акціонування, концентрації виробництва, проникнення іноземного капіталу тощо) з позицій безпосередніх учасників і зацікавлених осіб. Вони містять різноманітну цікаву інформацію про настрої, погляди, економічні інтереси різних груп промисловців.

3. Статистичні матеріали. Особливо важливою є промислова статистика, а також статистичні видання представницьких організацій. По-перше, дані, що стосуються промисловців Півдня, можна знайти в таких матеріалах: «Перший загальний перепис населення Російської імперії в 1897 році», «Список фабрик та заводів всієї Росії». У різні роки друкувалися також різноманітні статистичні видання з фабрично-заводської промисловості. Важливим джерелом є також галузеві статистичні збірки, такі як «Статистичні таблиці з гірничої промисловості Росії», «Збірники статистичних даних про гірничозаводську промисловість Росії».

4. Довідкові видання – різноманітні збірники, які переважним чином містять інформацію про промисловців регіону. Це довідники «Підприємництво та підприємці», «Діловий світ Росії», «Німці Росії». Важливі дані стосовно розвитку промислових підприємств є і в промислових довідкових виданнях, таких як «Фабрики та заводи всієї Росії», а також підготовлені особливими комісіями Ради з'їзду представників промисловості та торгівлі довідники по промисловості Російської імперії, де можна знайти зокрема і інформацію про південний регіон.

5. Мемуарна література. До джерел цієї групи належать мемуари і спогади (С.Вітте, Д.Менделєєв, О.Ауербах, А.Мевіус, Л.Семечкін), авторами більшості яких були або державні діячі, чия діяльність була тісно пов'язана з промисловістю, або безпосередньо самі промисловці. Ця група джерел дає можливість ознайомитись з особистими поглядами представників південноукраїнської буржуазії на розвиток промисловості регіону.

6. Періодичні видання в джерельній базі дисертації представлені газетами «Гірничозаводський листок» (пізніше – «Гірничозаводська справа»). Періодичні видання значно поповнюють базу документальних та нарративних джерел, пояснюють окремі їх положення.

Представлені джерельні комплекси послідовно і достатньо повно віддзеркалюють, з одного боку, умови функціонування промисловості, з іншого – характеристики й результати розвитку виробництва, повсякденну практику підприємств, склад і вигляд промислового підприємництва Півдня України. Використання цих джерел дозволяє достовірно, всебічно і неупереджено реалізувати поставлену мету і завдання дисертаційного дослідження.

У підрозділі 1.3 — «*Методологічні основи дослідження*» – зазначено, що під час дослідження застосовані принципи історизму, об'єктивності, системності та всебічності із залученням загальнонаукових, загальноісторичних та спеціально-історичних методів наукового дослідження.

На засадах принципу історизму в дослідженні виявлені провідні тенденції соціогенезу буржуазії південного регіону України, прослідковані закономірності цього процесу, зазначені її особливості. Історизм передбачає дослідження будь-якого процесу, явища у зв'язку з іншими процесами: політичними, соціальними, економічними, адже розвиток промислового підприємництва – це значний масив, пов'язаний не тільки з економікою, а й з суспільним розвитком та політикою. Оскільки історія буржуазії південноукраїнських губерній включає економічні, соціальні та політичні аспекти, принцип системності носить пріоритетний характер. Він дозволяє зіставити різні компоненти системи, зокрема економічну і соціальну історію промислової буржуазії, ставлення у суспільстві до верстви підприємців, зв'язок буржуазії з державним апаратом. Системно-структурний принцип використаний під час досліджень сутнісних особливостей верстви промисловців та субкультури місцевого підприємництва.

Використовуючи загальнонауковий підхід, виділяємо проблемно-хронологічний і логічний методи. Дослідити процес становлення та розвитку стану буржуазії Півдня України дозволяє звернення до конкретно-історичного та хронологічного підходу на час вивчення всіх етапів історії промислової буржуазії. Будь-який процес, подію, явище в історії промислового розвитку Півдня не можна пізнати без їх наукового аналізу. З метою розуміння позиції буржуазії Півдня, мотивів її діяльності був зроблений аналіз виступів, звернень, статей її представників, виокремлено

соціальні, економічні та політичні вимоги. У дисертації також присутній синтез, тобто поєднання джерельної інформації, реконструкція на цій основі подій та процесів, узагальнення одержаних висновків, формування цілісного знання з поставлених проблем. Співставлення біографічних даних різних представників промислової буржуазії Півдня дає можливість зробити висновки про її особливості – велику кількість немісцевого елемента (зокрема іноземного), різноманітність виникнення та неоднорідність вимог. У дослідженні використовується також класифікаційний метод. Класифікуючи групи промислової буржуазії за їх соціальним та національним походженням автор виявляє особливості як цих конкретних груп, так і усієї верстви в цілому.

Методи дослідження, що представлені в даній роботі, дозволяють досить повно, різнобічно й коректно відбити найважливіші соціально-економічні тенденції й закономірності розвитку промисловості Півдня України у досліджуваний період. У формуванні системи методів дослідження автор виходить, насамперед, з логіки дослідження, сутності поставлених завдань, продуктивне рішення яких забезпечується широтою і ефективністю використання відповідних методів. Вірогідність результатів дослідження забезпечена методологічним підходом до розв'язання поставленої проблеми, використанням комплексу взаємопов'язаних методів дослідження, адекватних його об'єкту, предмету і завданням, поєднанням кількісного і якісного аналізу теоретичного матеріалу, наслідками науково-дослідницької роботи.

У другому розділі – **«Формування промислової буржуазії Півдня України у пореформений період»** – розкривається процес становлення стану великої промислової буржуазії Півдня України, соціальні та національні джерела її виникнення, роль, яку відігравав в економічному житті регіону іноземний капітал.

У підрозділі 2.1 – *«Економічний розвиток Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст.»* – розкривається процес становлення південноукраїнської промисловості, його особливості.

Однією з найбільш значущих подій пореформеної епохи стало розгортання промислового будівництва в південному регіоні України. Ще у 1896 р. з 2893 промислових гільдійських підприємств України 1060 були розташовані на території Півдня, а річний обіг південних промислових підприємств складав ще більшу частку від загальноукраїнського обороту – 52 928 тис. крб. від 108 682 тис. крб. На цих територіях України розвиток капіталізму відбувався набагато швидше, ніж у більш обтяжених залишками кріпосництва регіонах. Це передусім стосується гірничої, металургійної, кам'яновугільної та машинобудівної промисловості. Український Південь за всіма ознаками підприємницької діяльності став безумовним лідером в усіх сферах економічного життя. У промисловій групі його частка становила 36,9% закладів і 46,37% обігових коштів. Саме в південному районі України склався заможніший прошарок великої буржуазії, яка володіла підприємствами, що мали прибутки від 10 і більше тисяч карбованців. На Півдні їх питома вага складала 44%. Найвищого рівня концентрація промислового виробництва досягла в таких промислових центрах Півдня України, як Катеринослав, Луганськ, Миколаїв, Юзівка, Одеса. Через концентрацію промисловості зростають великі монопольні об'єднання, які вже в першому десятилітті XX ст. займали панівне становище в економіці, причому багато з них створювалися на базі основних галузей української промисловості та мали загальноросійське значення.

У підрозділі 2.2 – *«Соціальні та національні джерела формування великої промислової буржуазії на Півдні України»* – розкривається процес виникнення стану промислової буржуазії Півдня України.

Наслідком формування капіталістичної системи господарювання стало утворення двох нових для цих територій суспільних станів – пролетаріату та буржуазії. Розвиток капіталізму в промисловості, поштовх якому дала селянська реформа 1861 р., створив підґрунтя для кількісного росту промислової буржуазії, збільшення її капіталів, зміцнення економічного становища та ролі в житті суспільства. Промислова буржуазія в пореформений період поновлювалася вихідцями з різних прошарків – дворянства, купецтва, заможного капіталізованого селянства. В Україні до складу промислової буржуазії входили також представники технічної інтелігенції і частково

капіталісти –іноземці, які переселялися в Російську імперію і вкладали свої капітали у важку промисловість: вугільну, металургійну, машинобудівну.

Промислова буржуазія вирізнялася значним різноманіттям національностей. Більшість підприємців регіону, що досліджується, були православними, тобто росіянами та українцями. В гірничій справі, металургійній промисловості й виробництві сільськогосподарської техніки Півдня домінували французький, бельгійський і англійський капітал; велика кількість місцевих підприємців були підданими цих держав.

У підрозділі 2.3 – *«Іноземний капітал у промисловості південного регіону»* – розкривається роль, яку відігравав іноземний капітал в економічному розвитку регіону.

Однією з провідних особливостей промисловості Півдня України була значна присутність іноземного капіталу, залучення якого в економіку розпочинається ще у перші пореформені десятиріччя. До того ж, якщо на початку закордонний капітал, переважно, діяв самостійно, то вже 90-ті рр. XIX ст. характеризуються встановленням тісного контакту між російськими та закордонними (переважно франко-бельгійськими) фінансовими колами. Особливо помітна спільна діяльність російського та іноземного капіталу на прикладі металургійної промисловості Донбасу, де з 12 установ, в період промислового підйому акціонерних товариств, у 9 беруть спільну участь вітчизняні та закордонні фінансові групи. Промислове піднесення кінця XIX сторіччя стало можливим лише тому, що у країну у значній кількості надходить іноземний капітал.

У підрозділі 2.4 – *«Соціальний портрет промисловця Півдня України»* – створена загальна характеристика прошарку великої промислової буржуазії Півдня. Серед особливостей, притаманних переважній більшості підприємців, виокремлені такі: вища освіта (а почасти – і наукова діяльність), активна громадська позиція, благодійність. Серед ознак, за якими стан новоутвореної промислової буржуазії був досить різноманітним, – соціальне походження, національність та особисті зацікавлення, почасти неординарні та далекі від економічної діяльності. Таким чином, типовий представник великої промислової буржуазії Півдня II половини XIX – початку XX сторіччя – це яскрава, багатостороння особистість з гарною освітою та досить високим інтелектуальним рівнем. Він успішно займався не лише власною економічною діяльністю, але й брав активну участь у громадському житті, займався доброчинністю.

У підрозділі 2.5 – *«Діяльність представницьких організацій промисловців південного регіону»* – розглядається діяльність представницької організації промисловців Півдня України – з'їзду гірничопромисловців.

У пореформеній період виникли об'єднання торгово-промислової буржуазії, що ставили за мету захист її економічних інтересів та вплив на органи влади і суспільну думку для забезпечення більш сприятливих умов діяльності промисловості загалом, і окремих її груп. Представницькі організації виконували важливу функцію – сприяння більш ефективній виробничій і торговій діяльності промисловців, допомагали підвищенню їх ролі у житті суспільства.

У 1874 р. був проведений I з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, який став найпершою та найвпливовішою представницькою організацією підприємців України. З'їзд репрезентував інтереси господарів вугільних копалень і металургійних підприємств, тобто саме тієї групи великої промислової буржуазії, яка переважала в економіці Півдня України.

Учасники з'їздів гірничопромисловців обговорювали не лише заявлені в програмі економічні і соціальні питання, а почасти висловлювали судження стосовно суспільно-політичних проблем, захищаючи при цьому інтереси усього підприємницького стану. Це вимоги ширшої участі в органах місцевого самоврядування, більше представництво в центральних державних органах влади. Захищали представники з'їзду й інтереси власного південного регіону, навіть якщо для цього доводилося поступатися інтересами своєї галузі промисловості. Підприємці розуміли, що лише в тісному взаємозв'язку всі галузі місцевої промисловості зуміють досягти успіху. Рекомендації та пропозиції, вироблені під час роботи з'їзду, звичайно, бралися до уваги, проте їх вплив був не таким вже і суттєвим. Часто вони не задовольнялися, або просто ігнорувалися.

Розділ третій – **«Характерні особливості верстви великої промислової буржуазії південноукраїнських губерній»** – висвітлює головні особливості, притаманні промисловій буржуазії південноукраїнських губерній.

У підрозділі 3.1 – «Залежність підприємців від держави та ставлення до них у суспільстві» – висвітлюються провідні тенденції у взаємодії стану промисловців і органів державної влади, а також аналізуються ставлення у суспільстві того часу до заможних громадян. Характерною рисою розвитку промислової буржуазії Російської імперії стала її сильна залежність від бюрократичного апарату. Без підтримки держави вітчизняна промисловість не могла існувати. Але політика протекціонізму, викликана природним прагненням укріпити вітчизняну економіку, почасти співіснувала з різноманітними правовими обмеженнями та спробами зберегти максимальний державний контроль над приватною діловою ініціативою. Зростання економічної потужності великого капіталу зовсім не відповідало рівню його суспільно-політичного впливу. Домінуючою у політичній галузі залишалася дворянська верства. Підприємці вимагали створення в державі системи повсюдного й обов'язкового представництва власних інтересів, аналогічного тому, що існувало на Заході у вигляді торгово-промислових палат. Однак введення торгово-промислових палат у Російській імперії так і не було здійснено аж до 1917 року. Через залежність підприємницьких кіл від чиновництва багато керівників компаній включали в управлінський склад підприємств представників місцевої бюрократії.

У пореформеному суспільстві буржуазія поступово завойовує певний авторитет та визнання (займаючись, наприклад, меценатською діяльністю), проте заслужити широке громадське визнання спромоглися далеко не всі. До самого кінця самодержавної Росії велика індустрія, і загалом уся буржуазна цивілізація країни, не зайняли гідного становища у суспільстві. Відсутність поваги до багатства і багатих людей позначалася на вимогах буржуазії та на методах їх досягнення, почасти примушуючи підприємців діяти обережно і повільно, щоб не викликати гостро негативної реакції. Як наслідок, все більший зріст бажання промисловців створювати організації для захисту власних інтересів та активніше брати участь у роботі органів управління.

У підрозділі 3.2 – *«Благодійна діяльність підприємців Півдня України»* – висвітлюється добродійна діяльність промисловців південного регіону.

З другої половини XIX ст. через суттєві зміни в соціально-економічному житті спостерігалось збільшення масштабів благодійності, яка характеризувалася підвищенням соціальної активності, розмаїттям організаційних форм і напрямів застосування, соціальною популярністю та особистими прагненнями благодійників. Особливо це стосується нової активної сили суспільства - підприємців. Добродійна діяльність південних промисловців (серед найактивніших назовемо О.Алчевського, М.Копилова, М.Карпаса, С.Колачевського) проводилася головним чином в освітній, соціальній та культурній сферах і спрямована переважно на підтримку власних найманих робітників.

Розділ четвертий – **«Трансформація економічних та соціальних вимог буржуазії Півдня України у суспільно-політичні»** – висвітлює еволюцію позиції промислової буржуазії Півдня, поступовий перехід від суто економічних вимог до спроб відстоювати власні інтереси у суспільно-політичній сфері.

У підрозділі 4.1 – *«Економічні вимоги промисловців південноукраїнських губерній»* – визначаються головні напрямки економічної політики підприємців Півдня України. В економічних вимогах промисловців південноукраїнських губерній виділяємо декілька блоків. По-перше, бажання підтримки з боку держави через встановлення вигідних для себе тарифів та цін на перевезення. В цей же блок включаємо протилежну тенденцію – намагання обмежити абсолютний контроль держави за приватними підприємствами. У період стабілізації промисловості та, особливо, в умовах збільшення державного втручання в економіку у 80-ті роки XIX ст., спостерігається прагнення підприємців до розширення власних повноважень. По-друге, важливою економічною вимогою промисловців стало роздержавлення земельних ділянок, та взагалі більш ліберальне законодавство у сфері економіки (наприклад, спрощення процедури заснування акціонерних компаній). Окрім того, важливо виокремити тенденцію до захисту місцевих економічних інтересів на противагу іншим регіонам.

У підрозділі 4.2 – «*Суспільно-політична позиція промисловців південного регіону в кінці XIX – на початку XX сторіччя*» – подано аналіз стосунків між промисловцями та найманими робітниками, а також позиція буржуазії стосовно проблем загальнодержавної політики. У другій половині XIX сторіччя в умовах значного росту виробництва спостерігається збільшення кількості робітників, зайнятих у фабрично-заводській, гірничій, гірничозаводській промисловості. Підприємці південноукраїнських губерній одні з перших у Російській імперії усвідомили необхідність проведення того, що зараз називається соціальною політикою. Цьому є цілком прагматичне пояснення. Будуючи завод на неохочих до того територіях, підприємець змушений забезпечувати своїх робітників якимось житлом і підтримувати їхню працездатність – тобто будувати селища, лікарні та іншу відповідну інфраструктуру.

В інтересах економічного росту абсолютистський режим дозволяє об'єднання підприємців у представницьких і дорадчих організаціях, однак рівень їхньої компетенції був жорстко обмежений питаннями економічної політики. Проте поступово такий порядок припиняє влаштовувати буржуазію. VIII загальноросійський з'їзд представників промисловості та торгівлі, що відбувся у 1914 р., і в роботі якого активну участь брали представники південного регіону, став виразним свідченням того, що буржуазія більше не хоче обмежуватися лише соціально-економічними вимогами. Для задоволення власних вимог буржуазія намагається збільшити власну участь в органах місцевого самоуправління. Її внесок в економіку країни був набагато більшим, ніж участь підприємців в подібних організаціях. Взагалі, вже до 1914 року підприємцями усвідомлена необхідність безпосередньої активної участі у всіх сферах політичного життя країни. Проте жодна з партій, що виникали, не змогла повною мірою стати представником інтересів усього стану промислової буржуазії. неодноразові спроби створити власну потужну та ефективно діючу політичну силу завершилися невдачею.

У висновках підведені підсумки та зроблені узагальнення проведеного дисертаційного дослідження. Різноманітні аспекти розвитку промислової буржуазії Півдня у другій половині XIX – на початку XX ст. знайшли відображення в історичній літературі, проте загалом історія буржуазії у запропонованих тематичних, хронологічних і територіальних рамках ще не стала предметом системного вивчення. У вітчизняній історіографії висвітлення історії підприємництва, тим більше питання становлення та генези верстви великої промислової буржуазії, її взаємодії з державою, з найманими робітниками, є недостатнім. Після досить різнопланових робіт початку XX сторіччя, що відображали широкий спектр думок, з відомих причин протягом багатьох десятиліть ця тема виявилася не тільки практично не досліджуваною, але й істотно спрощеною, її вивчення зазнавало суттєвого впливу ідеологічної цензури. Лише у сучасних умовах відродження ринкової економіки у вітчизняній історіографії намітилося зростання інтересу до цієї теми.

Головними джерелами, які дозволяють досягти поставленої у дисертації мети, є законодавчі акти, справочинні документи та періодичні видання промисловців. Різні за походженням та характером джерела, які доповнюють одне одного, загалом є репрезентативними та вірогідними.

Аналіз економічного розвитку Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст., коли капіталістичні форми господарювання розвивалися особливо швидкими темпами, спростовує уявлення про відсталість економіки України, про те, що вона була суто аграрним регіоном. За рівнем розвитку галузей важкої промисловості, ступенем концентрації і монополізації капіталів Україна напередодні революції займала одне з провідних місць у Російській Імперії. Процес формування великої промислової буржуазії південноукраїнських губерній відбувався у межах загальних для всіх країн закономірностей. Разом з тим, формування буржуазії у різних районах, зокрема в Україні, мало свої особливості, які визначалися рівнем розвитку економіки, спеціалізацією виробництва, присутністю іноземного капіталу, становищем даного району у системі всеросійського капіталізму. Підприємець з Півдня України вирізнявся від своїх колег-сучасників з інших регіонів країни. Характерними рисами промислової верстви південноукраїнських регіонів є: досить високий освітній рівень переважної більшості підприємців, походження з різних соціальних станів (значне число діячів, чий капітал не був спадковим, а

виник в результаті власної економічної діяльності), велика присутність немісцевого елемента, стійке прагнення до створення галузевих представницьких організацій.

Промислова буржуазія у пореформений період поновлювалася вихідцями з різних станів – дворянства, купецтва, заможного капіталізованого селянства, тобто верствами, які були найбільше забезпечені коштами та мали власні земельні ділянки. У складі верстви промислової буржуазії з'являються представники технічної інтелігенції, які своєю присутністю значно підсилювали освітній та інтелектуальний рівень представників ділового світу. Неоднорідність соціальної структури буржуазії з численними залишками станової замкненості, відмінностей у соціальній психології в умовах панування самодержавства гальмували процес створення єдиної, спільно та скоординовано діючої суспільної сили.

Промислова буржуазія також відрізнялася значним національним різноманіттям. Серед найвидатніших промисловців Півдня є як українці, так і росіяни, євреї, німці, представники інших національностей. Окрім того, серед великої промислової буржуазії південноукраїнських губерній частка етнічних українців була досить невеликою. Саме тому така економічно потужна сила, як великі промисловці регіону, не брала активної участі у національно-визвольних змаганнях початку ХХ сторіччя, обмежуючись присутністю у загальноімперських партіях.

Особливістю формування південноукраїнської буржуазії є потужна присутність в її складі іноземців. Цей факт, з одного боку, сприяє наближенню місцевих підприємців до своїх колег з розвинутих капіталістичних країн, засвоєнню усталених ринкових традицій, у яких звикли діяти іноземці. З іншого боку, через те, що велика кількість промисловців були підданими інших країн, зменшувалася активність підприємницької верстви у суспільно-політичній сфері.

Незважаючи на неоднорідність та строкатість, прошарок великої промислової буржуазії Півдня України має і деякі спільні характерні особливості. Пореформена доба покликала до суспільного життя найбільш енергійних, підприємливих, працьовитих та матеріально спроможних людей. Вони стали заповзятливими організаторами і творцями фабрично-заводської промисловості, нових форм торгівлі та кредитно-банківської системи, які не лише примножували свої прибутки, а й створювали багато робочих місць, будували заводи, фабрики і копальні, впроваджували нову техніку, прогресивні методи господарювання, технології виробництва, засновували заклади соціальної сфери на своїх підприємствах. Переважна більшість промисловців південноукраїнського регіону мали вищу освіту та високий інтелектуальний рівень. Вони виявляли себе не лише у виробничій діяльності, але й у громадському житті, добродійних справах. Різноманітність соціального та національного походження не могли перешкодити співробітництву підприємців, пов'язаних спільністю економічних інтересів. Ще однією особливою рисою місцевих промисловців було те, що в їхньому середовищі існувала сильна тенденція до створення професійних асоціацій та груп для впливу на уряд. З'їзд гірничопромисловців Півдня став першою у Російській імперії представницькою організацією великого капіталу, що мала регіонально-галузевий характер та стала найвпливовішою організацією підприємців у регіоні. Його учасники під час своїх засідань обговорювали не лише заявлені у програмі економічні та соціальні питання, а почасти висловлювали судження стосовно суспільно-політичних проблем, захищаючи при цьому інтереси усього підприємницького стану. Серед питань, які порушувалися, – вимоги збільшення участі в органах місцевого самоврядування, більш широке представництво у центральних державних органах, що були безпосередньо пов'язані з промисловістю. Захищали представники з'їзду й інтереси власного південного регіону, навіть якщо для цього доводилося поступатися інтересами окремої галузі промисловості. На рекомендації та пропозиції з'їзду зважали, проте часто вони не задовольнялися, або просто ігнорувалися.

При всіх безсумнівних досягненнях капіталістичного господарства соціальна трансформація російського суспільства проходила дуже повільно. Не тільки молодість прирікала торгівельно-промисловий клас, особливо на перших етапах його існування, на політичну пасивність, але й відсутність опори у суспільстві того часу. Повага до багатства і багатих людей не була розповсюджена. Це впливало на вимоги буржуазії та на способи їх досягнення, почасти примушуючи підприємців діяти обережно і повільно, щоб не викликати гостро негативної реакції.

Як наслідок – все зростаюче бажання промисловців створювати свої організації для захисту власних інтересів та активніше брати участь у роботі органів управління.

Відсутність можливості заслужити суспільне визнання своїми діловими успіхами спонукало підприємців діяти у сферах, котрі мали незрівнянно більший престиж у суспільстві. Нерідко це була благодійна діяльність, яка стала важливою складовою суспільного життя для промисловців південноукраїнських губерній. Почасти, займаючись доброчинністю, підприємці поєднували власні практичні інтереси (готуючи кваліфіковані кадри для своїх підприємств, створюючи кращі умови життя робітникам) з повністю філантропічною діяльністю.

Характерною рисою стану промислової буржуазії Півдня України була її велика залежність від бюрократичного апарату. На початковому етапі свого розвитку без підтримки держави вітчизняна промисловість не могла існувати. Але з часом до представників промислової еліти приходило розуміння, що ті форми політичного життя, які для неї були вигідні раніше, були у нових умовах перешкодою.

Південна група промисловців відрізнялася від інших регіональних груп у виділенні та досягненні власних економічних, соціальних та суспільно-політичних вимог. З одного боку, для цієї групи підприємців характерна активність та прогресивні для того часу ідеї прагнення до демократичних норм життя суспільства, а з іншого, через велику залежність від держави та досить строкату структуру, вона не завжди адекватно та послідовно відстоювала власні інтереси. Протекціоністські заходи, які були викликані природним прагненням укріпити вітчизняну економіку, почасти співіснували з різними правовими обмеженнями та спробами зберегти максимальний державний контроль над приватною діловою ініціативою.

У політиці промисловців стосовно робітничого питання існувало два головних напрямки діяльності: укомплектування підприємств кадрами робітників та створення для них достатніх побутових та виробничих умов. Спостерігалось, звичайно й традиційне для буржуазії намагання збільшити власний прибуток через накладення на робітників різноманітних штрафів, недостатньої безпеки робіт, збільшенням тривалості робочого дня. Однак саме південний регіон відрізнявся специфічними рисами: відносно вищою заробітною платою, кращим медичним обслуговуванням, відкриттям за рахунок капіталістів початкових шкіл і гірничотехнічних училищ, намаганням покращити житлово-побутові умови робітників. На такі поступки буржуазія була готова піти, щоб залучити на свої підприємства робочу силу. Таким чином, у політиці промисловців по робочому питанню були присутні окремі ліберальні елементи.

Поступово вимоги стосовно суто економічних питань – чіткого дотримання законодавства у сфері підприємництва, встановлення протекціоністських тарифів для розвитку вітчизняної промисловості, роздержавлення земель – переходили у суспільно-політичну сферу: буржуазія починає виступати за вигідний для себе принцип рівності суспільних верств, залучення іноземних капіталів до вітчизняної промисловості (але при збереженні підтримки вітчизняної), збільшення участі підприємців у місцевих та центральних органах управління, а з часом, і за створення власної ефективно діючої політичної сили, що відстоювала б інтереси буржуазії на рівні всієї країни. Ті політичні партії та організації, що виникли у передреволюційний період, не змогли повною мірою об'єднати промисловців та підприємців у єдину силу, яка б мала можливість відстояти власні позиції та стати адекватною протигагою пролетарським партіям, що є визначальним для подальшої долі буржуазії Півдня України.

Основні положення і висновки дисертаційного дослідження викладені в наукових публікаціях автора:

1. Гринчак М.О. Олександр Андрійович Ауербах – підприємець, науковець та громадський діяч // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: науковий щорічник. – Дн.: Нац. гірн. унів., 2005. – Вип. 2. – С.141–145.

2. Гринчак М.О. Промислова буржуазія Півдня України у II половині XIX – на початку XX ст. (історіографічний огляд) // Гуманітарний журнал. – 2005. – №1–2. – С.217–225.

3. Гринчак М.О. Інженери-підприємці Півдня України в пореформений період // Гуманітарний журнал. – 2005. – №3. – С.80–87.
4. Гринчак М.О. Благодійна діяльність промисловців Півдня України у II половині XIX – на початку XX сторіччя // Історія і культура Подніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: науковий щорічник. – Д.: Нац. гірн. унів., 2007. – Вип. 4. – С. 17 – 34.
5. Гринчак М.О. Соціальний портрет промисловця Півдня України // Гуманітарний журнал. – 2006. – №3–4. – С.116–123.

Тези доповідей на конференціях:

1. Гринчак М.О. «Краткий географический очерк Екатеринославской губернии» Едуарда Штебера як краєзнавче джерело // 1-а регіональна краєзнавча конференція «Дослідники Придніпровського краю» (Дніпропетровськ, 29 березня 2002 р.).
2. Гринчак М.О. Благодійна діяльність промисловців Півдня України // 6-а регіональна краєзнавча конференція “Меценати та їх роль в розвитку науки, освіти і культури Придніпров'я” (Дніпропетровськ, 29 березня 2007 р.).

АНОТАЦІЇ

Гринчак М. О. Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX сторіччя. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2008.

У дисертаційному дослідженні на основі аналізу джерел та літератури показаний процес формування промислової буржуазії, виявлені соціальні та національні джерела становлення промислової еліти. Здійснений аналіз впливу іноземного капіталу на розвиток промисловості, його позитивні та негативні сторони. Вперше створено узагальнюючий соціальний портрет південного промисловця. Охарактеризовані питання, які порушувалися на з'їздах гірничопромисловців Півдня. Окрім цього проаналізовано політику підприємців у “робітничому питанні”, та виникнення вимог буржуазії у суспільно-політичній сфері.

Ключові слова: буржуазія, підприємці, з'їзд гірничопромисловців, іноземний капітал, індустріальний розвиток, акціонерні компанії, металургія, гірничо-промисловість, протекціоністські тарифи.

Гринчак Маргарита Алексеевна. Промышленная буржуазия Юга Украины и эволюция её социально-экономических требований во II половине XIX – начале XX столетия. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – История Украины. – Днепропетровский национальный университет. – Днепропетровск, 2008.

Диссертационное исследование посвящено изучению промышленной буржуазии Юга Украины. В работе показаны характерные черты и особенности формирования промышленной элиты региона. Дается характеристика национальных и социальных источников её формирования, акцентируется внимание на её разнообразии и присутствии в её составе большого количества неместных элементов. Показана значительная роль иностранного капитала в развитии экономики Юга Украины. Создан обобщенный социальный портрет южного промышленника конца XIX – начала XX столетия, показаны факторы, которые относились к большинству предпринимателей, а также индивидуальные особенности наиболее выдающихся деятелей.

В диссертационной работе особое внимание уделено деятельности съездов горнопромышленников Юга, главного представительного органа промышленников региона. Съезды рассматриваются через призму вопросов, которые на этих съездах поднимались чаще

всего, и в связи с этим более детально прорисовывается позиция буржуазии относительно социально-экономических и общественно-политических проблем государства.

В диссертационной работе подробно освещено взаимодействие промышленников с органами государственной власти, показана сильная зависимость формирующейся индустрии от государственной поддержки. Особое внимание уделено вопросу положения предпринимательского класса в обществе, негативное отношение в нему со стороны других социальных слоев. В работе делается акцент на трансформации социально-экономических требования буржуазии, возникающем стремлении предпринимателей принимать более активное участие в деятельности органов местного самоуправления, а также иметь возможность влиять на общегосударственную политику.

В период социально-политических изменений в Российской империи предприниматели делали попытки создания единой, эффективно действующей и активно отстаивающей интересы капитала политической силы. Однако они не смогли добиться прихода на смену монархическому строю капиталистического уклада, и после 1917 года буржуазия на территориях, которые входили в состав Российской империи, прекратила свое существование.

Ключевые слова: буржуазия, предприниматели, съезд горнопромышленников, иностранный капитал, индустриальное развитие, акционерные компании, металлургия, горня промышленность, протекционистские тарифы.

Greenchak M.O. The industrial bourgeoisie of the South of Ukraine and evolution of its socioeconomic requirements in the second half of the XIXth – beginning of the XXth centuries. — Manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences in Speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Dnepropetrovsk National University. – Dnepropetrovsk, 2008.

In the research on the basis of analysis of sources and literature is shown the process of formation of industrial bourgeoisie. It is analyzed the role of foreign capital in the development of the industry, advantages and disadvantages of its influence, and also the attitude to it in the society and among businessmen. In the research the role played by representative organizations of the large capital and its features are analyzed. Except for that it is analyzed the policy of businessmen on a “working question”, their technique of the sanction of arising conflicts. The political requirements of bourgeoisie of the South of Ukraine is first lighted up. Attention is concentrated on participation of the representatives of bourgeoisie of organs of self-government.

Key words: bourgeoisie, businessmen, congress of southern mine-owner, foreign capital, industrial growth, industrialist, joint-stock company, metallurgy, mining industry, protective tariffs.